

Robert Vannoy, Historia ya Agano la Kale, Hotuba ya 18
Uhusiano wa Akiolojia na Historia ya Biblia

IV. Uhusiano wa Akiolojia na Historia ya Biblia

Tunafikia sehemu mpya alasiri ya leo, nambari ya Kirumi IV, "Uhusiano wa Akiolojia na Historia ya Biblia." Nimeingiza sehemu hii kati ya mjadala wetu wa Mwanzo 11 na mjadala wetu wa Mwanzo 12 na unaofuata kwa sababu unapofika Mwanzo 12 na Ibrahimu uko katika kipindi cha wakati ambapo akiolojia ina uhusiano na nyenzo za kibiblia. Kabla ya wakati wa Ibrahimu uko katika kipindi hicho ambapo hakuna data ya ziada ya kihistoria ya kibiblia inayohusiana na data ya kibiblia. Kwa hivyo nadhani katika hatua hii ni vizuri kutafakari kidogo kuhusu akiolojia na baadhi ya mbinu zake, faida na matumizi yake.

A. Utafiti Mkuu wa Akiolojia ya Kibiblia, Historia na Mbinu Zake

B. Jukumu la Akiolojia katika Kutathmini Taarifa za Kihistoria za Biblia

Unasoma kitabu cha Dkt. Allan McRae na kwa kweli kuhusu nambari ya Kirumi ya IV herufi kubwa A ni "Utafiti Mkuu wa Akiolojia ya Kibiblia, Historia na Mbinu zake." Sitafanya hivyo katika hotuba ya darasani. Ninaacha hilo kwa usomaji wako wa kijitabu cha McRae ili kujaza angalau muhtasari mfupi wa historia na mbinu za utafiti wa akiolojia. Ninachotaka kuzungumzia ni B, "Jukumu la Akiolojia katika Kutathmini Taarifa za Kihistoria za Biblia," kwa sababu nadhani ni muhimu kushughulika na mbinu. Tunashughulikiaje akiolojia? Jukumu lake ni lipi kuhusiana na masomo yetu ya kibiblia? Nitaanza hapo na B, "Jukumu la Akiolojia katika Kutathmini Taarifa za Kihistoria za Biblia." Hakika akiolojia imefanya mengi kuongeza uelewa wetu wa Biblia. Sidhani kama kuna swali lolote kuhusu hilo. Tunajua mengi zaidi kuhusu nyakati za kibiblia leo kuliko tulivyojua miaka mia moja iliyopita kwa sababu ya matokeo ya utafiti wa akiolojia, lakini nadhani ni muhimu kuweka jukumu la utafiti wa akiolojia katika masomo ya kibiblia katika mtazamo sahihi. Ninachomaanisha kwa hilo ni kwamba, ni nini ambacho akiolojia inaweza na haiwezi kufanya? Nadhani wakati

mwingine umuhimu mkubwa umepewa akiolojia. Ni muhimu na sitaki kupunguza hilo, lakini wakati mwingine umuhimu mkubwa umepewa akiolojia na hilo linafanywa kutoka mitazamo miwili tofauti kabisa.

Utagundua kwamba mara nyingi wasomi wakosoaji, ambao hawana mtazamo wa uaminifu wa kihistoria wa Maandiko, watatumia akiolojia kupendekeza kwamba kauli katika maandishi ya Biblia ambazo hazijathibitishwa na matokeo ya akiolojia zinatiliwa shaka na katika baadhi ya matukio inasemekana kwamba matokeo ya akiolojia yamethibitisha kwamba Biblia si sahihi na kile kilichoandikwa hapo hakikutokea. Hiyo ni upande mmoja wa sarafu kutoka kwa mbinu ya ukosoaji ambapo ama wanachukulia kauli kuwa inatiliwa shaka au wanasema kuna makosa ya kihistoria kutokana na matokeo ya utafiti wa akiolojia.

Kwa upande mwingine, una wasomi wahafidhina ambao wametumia utafiti wa akiolojia kama uthibitisho wa usahihi wa Biblia. Kuna vitabu kadhaa vya mwongozo vinavyopendekeza kwamba akiolojia imethibitisha Biblia kuwa kweli. Katika baadhi ya matukio, nadhani ushahidi wa akiolojia umethibitisha na kuthibitisha kauli za kibiblia. Hata hivyo, kuna visa ambapo wasomi wahafidhina wamedai kwamba akiolojia imetuonyesha kwamba Biblia ni kweli wakati baadaye ilibainika kuwa tafsiri hii maalum ya data ya akiolojia imebadilishwa, kubadilishwa au kubadilishwa. Matumizi ambayo ilikuwa ikitumiwa wakati huo hayana maana tena kwa sababu tafsiri ya data ilikuwa kitu ambacho labda kilikuwa na shaka au baadaye, kwa ushahidi zaidi, data imetafsiriwa upya au kurekebisha.

Kwa hivyo, nadhani ni muhimu tusiinue utafiti wa akiolojia hadi mahali ambapo "matokeo ya kisayansi" yanatawala Maandiko kwa njia isiyofaa, hasa katika tafsiri ya Maandiko. Matokeo ya akiolojia hayatoi neno la mwisho kila wakati kuhusu maswali ya tafsiri ya kihistoria na nadhani kuna dhana potofu hapo. Watu mara nyingi huuliza: "je, hili lilitokea kweli au la?" Kisha pendekeza, "Twende kwa mtaalamu wa akiolojia, tumruhusu mtaalamu wa akiolojia atuambie jibu."

Ni muhimu kutambua katika visa vingi, si katika kila kisa, lakini katika visa vingi wanaakiolojia hawazungumzi kwa kauli moja katika hitimisho zao wenyewe. Kwa

maneno mengine, mwanaakiolojia mmoja atasema kuhusu tafsiri ya matokeo fulani kwamba hii ndiyo maana yake na mwanaakiolojia mwingine atasema kitu kingine. Hakuna kauli moja katika visa vingi vya tafsiri ya data na wanaakiolojia wenyewe. Kwa hivyo si kana kwamba kwa njia fulani moja, akiolojia hutuambia kitu. Ni ngumu zaidi kuliko hivyo. Kwa kuwa hivyo, nadhani tunahitaji kukuza uelewa kuhusu jinsi akiolojia inavyoweza kufanya kazi kama msaada katika masomo na tafsiri ya Biblia. Inaweza kuwa na manufaa lakini tunahitaji kuelewa jinsi inavyoweza kufanya hivyo bila kutarajia mengi kutoka kwayo, kwa upande mmoja, au kupunguza umuhimu wake, kwa upande mwingine. Unaweza kwenda pande zote mbili nayo. Unachohitaji ni usawa muhimu wa uelewa wa jinsi data ya akiolojia inavyoweza kufanya kazi katika tafsiri ya Biblia. Tunahitaji kuwa makini katika kupata hitimisho kutoka kwa uvumbuzi wa akiolojia kama inavyohusiana na Maandiko.

Sasa kwa kuzingatia hilo, nataka kuwakumbusha mambo mawili yaliyowekwa kama 1. na 2 kwenye karatasi yako ya muhtasari. Nadhani kuna mambo mawili makuu hapa ambayo yanasaidia sana kupata mtazamo sahihi. Nadhani haya ni muhimu sana. Moja ni kwamba ushahidi wa akiolojia ni wa lazima kuwa vipande vipande sana. Kwa tabia yake tu, hautakuwa kamili kamwe. Ni vipande vipande sana. Pili, tafsiri ya ushahidi wa akiolojia katika visa vingi ni ya kukisia tu.

1. Ushahidi wa Akiolojia ni Muhimu Sana Katika Asili

Kwa hivyo hebu tuangalie mambo haya mawili. Kwanza, "Ushahidi wa Akiolojia ni Muhimu, Unagawanyika Sana Katika Asili." Kwa sababu tu ya asili ya taaluma yenyewe tunaweza kuwa na uhakika kwamba tutakuwa na sehemu ndogo tu ya ushahidi ambao tunaweza kutaka kuwa nao katika swali lolote kuhusu ushahidi wa akiolojia . Msingi huo ni muhimu kwa sababu ya niliyotaja hapo awali. Kuna wale ambao watahitimisha kwamba kauli ya kibiblia ni ya kutiliwa shaka ikiwa hajjathibitishwa na data ya akiolojia. Sasa ikiwa asili ni ya vipande vipande kiasili, basi hatupaswi kudai uthibitisho kama huo. Kwa hivyo wazo kwamba kitu ni cha kutiliwa shaka kwa sababu hatuna ushahidi au uthibitisho kwamba si sahihi.

Sasa katika orodha yako ya vitabu, ukurasa wa 12, machapisho matatu ya kwanza ni baadhi ya makala na vitabu vya Edwin Yamauchi ambaye ni profesa wa historia katika Chuo Kikuu cha Miami huko Ohio. Yeye ni mwanahistoria wa kiinjalisti anayependezwa sana na akiolojia ya Mashariki ya Karibu ya kale. Katika makala yake "Jiwe, Maandiko na Wasomi" na pia katika sura ya nne ya kitabu kinachofuata Mawe na Maandiko. Na katika makala kuhusu "Vipengele vya Uthibitisho wa Akiolojia katika Mila za Kikale na Kibiblia," anaendeleza hoja ambayo ninataka kutumia hapa katika majadiliano yetu wenyewe na hiyo kimsingi ni hii, asili ya vipande vya ushahidi wa akiolojia. Anaonyesha mambo yafuatayo, ni sehemu tu ya kile kilichotengenezwa au kilichoandikwa kinachosalia. Sasa hiyo inaweza kuonyeshwa kwa njia nyingi. Vifaa vinavyoharibika kama vile mafunjo ambavyo vilitumika katika ulimwengu wa kale kuandikwa katika visa vingi vimeharibika na kutoweka. Sio vya kudumu. Kwa hivyo maandishi katika visa vingi hayajasalia. Ni jambo la busara kutarajia kwamba wafalme wa Israeli na Yuda walijenga nguzo za mawe zenye maandishi kama ya wafalme wa Moabu. Tuna jiwe la Moabu. Lakini mfalme Mesha wa Moabu alikuwa na maandishi ya jiwe juu yake ambayo yalipatikana. Tuna nakala za jiwe hilo huko Louvre huko Paris. Kwa hivyo ni jambo la busara kutarajia kwamba wafalme wa Israeli wameandika maandishi kama hayo lakini hakuna hata moja kati yao lililopatikana. Kama waliyaandika bado hayajagunduliwa au huenda yaliharibiwa na kutoweka kwa wakati. Kuna kipande kimoja tu cha nguzo za Israeli zenye neno moja, kipande kidogo tu chenye neno moja ambacho kimewahi kupatikana.

Mfano mwingine ni kwamba kulikuwa na mamia ya masinagogi huko Palestina katika enzi ya Agano Jipya lakini ni sinagogi moja tu lililopatikana kabla ya 70 BK , lile lililokuwa Kapernaumu, mengine, ambayo tuna uhakika yalikuwa mengi, hayajagunduliwa. Sasa kuna mifano mingi ya aina hiyo ya kitu lakini ni sehemu tu ya kile kilichotengenezwa au kile kilichoandikwa kinachosalia.

Sehemu ya sababu kwa nini hupati mabaki ya majengo kama vile masinagogi ni kwa sababu ilikuwa kawaida kwa watu katika ulimwengu wa kale kuchukua vifaa kutoka kwa jengo la zamani na kuvitumia kujenga jengo jipya ili chanzo cha vifaa vya

ujenzi vitoke kwenye majengo ya awali na vichukuliwe na kuondolewa na kuwekwa mahali pengine na hakuna dalili ya jengo la awali. Kisha una nguvu zote za asili za mmomonyoko, kuoza na aina hiyo yote ya vitu vinavyofanya kazi yao ya uharibifu pia. Kwa hivyo ni sehemu ndogo tu ya kile kilichotengenezwa na kilichoandikwa kinachosalia.

2. Sehemu ya Maeneo Imechunguzwa na Kutambuliwa

Pili, ni sehemu ndogo tu ya maeneo yaliyopo Kanaani au Nchi Takatifu ambayo yamewahi kufanyiwa utafiti ikimaanisha kwamba yametambuliwa kama maeneo ya akiolojia. Mnamo 1944 gazeti la Palestina liliorodhesha jumla ya maeneo yapatayo 3000 katika eneo la magharibi mwa Jordan na mamia kadhaa katika trans-Jordan, kwa hivyo mnamo 1944 kulikuwa na maeneo yapatayo 3000 ya akiolojia yaliyotambuliwa. Mnamo 1963 jumla ya maeneo yaliyojulikana yaliongezeka hadi takriban 5000 kwa kiasi kikubwa kutokana na tafiti za Nelson Glueck, nadhani ulisoma kumhusu huko McRae, ambayo ilikuwa 1963 mnamo 1966 na 1967, kulikuwa na tafiti kadhaa zilizofanywa huko Negev, ambayo ni kusini, ambazo zilitoa maeneo mapya yapatayo 200. Kisha mnamo 1967/68 kulikuwa na tafiti katika Milima ya Golan baada ya kutekwa kwa eneo hilo na baadhi ya maeneo ya ziada yalipatikana hapo. Mkurugenzi wa utafiti huo Moshi Kakabi alisema, "utafiti wetu wa Yudea ulichunguza takriban maeneo 1200 ambapo asilimia 20 hadi 30 ni maeneo mapya ambayo hayajarekodiwa hapo awali. Ninakadiria kwamba si zaidi ya theluthi moja ya idadi ya maeneo yanayowezekana yaliyorekodiwa na utafiti wa kina ni suala la miaka mingi ikijumuisha sehemu ambazo bado hazijachunguzwa za Israeli kabla ya vita." Kwa hivyo unaweza kuona kwamba ni idadi kubwa ya maeneo ambayo hakika yana zaidi ya maeneo 3000 ya akiolojia yaliyotambuliwa huko Palestina.

3. Sehemu ndogo tu ya Maeneo Yaliyochunguzwa ndiyo Imechimbwa

3. Sehemu ndogo tu ya Maeneo Yaliyochunguzwa ndiyo imechimbwa. Mnamo 1963 Paul Lapp alikadiria kwamba kati ya maeneo 5000 nchini Palestina kumekuwa na uchimbaji wa kisayansi uliofanywa katika maeneo yapatayo 150. Unaona hapo ndipo unapoanza kuingilia kati na unaweza kuwa na wazo kwamba kuna kiasi kikubwa cha kazi ya akiolojia inayofanywa na ipo, lakini ikilinganishwa na uwezo ni sehemu ndogo tu. Unaona kati ya maeneo 5000, maeneo 150 yamechimbwa. Kati ya 150, ni 26 tu zilizochimbwa ambapo zimefanya kazi kamili na hata katika hali hizo si asilimia 100. Kwa maneno mengine, kumekuwa na uchimbaji mkubwa 26 pekee . Sasa Lapp anasema kuwa na uhakika kwamba maeneo mengi yaliyorekodiwa hayangestahili uchimbaji mkubwa, lakini kama moja tu kati ya manne yangekuwa na matumaini, uchimbaji mkubwa umekuwa ukifanywa kwa asilimia mbili tu ya maeneo yanayowezekana. Kwa hivyo unaona sehemu ndogo tu ya kile kilichoandikwa au kuandikwa kinasalia, sehemu ndogo ya maeneo yaliyopatikana yamefanyiwa utafiti na kisha sehemu ndogo tu ya maeneo yaliyofanyiwa utafiti yamewahi kuchimbwa.

4. Sehemu ya Eneo Lolote Lililochimbwa Imechunguzwa Kweli

Sasa, isipokuwa chache, ni sehemu tu ya eneo lolote lililochimbwa ambayo imechunguzwa. Bila shaka, kuna tofauti katika hilo. Una aina ndogo za maeneo ya muda mfupi kama vile jamii ya Qumran ambayo iko katika eneo dogo na haikukaliwa kwa muda mrefu. Hilo limechimbwa kabisa na una eneo la Masada magharibi mwa Bahari ya Chumvi ambapo Wayahudi walipinga Warumi karibu mwaka wa 73 BK. Lilikuwa la muda mfupi na dogo na hilo limechimbwa kabisa. Lakini kwa sehemu kubwa unapochimba eneo huchimbi kabisa eneo lote. Kwa hivyo , isipokuwa chache, ni sehemu tu ya eneo lolote lililochimbwa ambayo imechunguzwa.

Sasa baadhi ya tofauti za zile kando na maeneo madogo yaliyoishi kwa muda mfupi ni Megido, kwa mfano, ambayo katika miaka kati ya 1925 na 1934 ilichimbwa na Taasisi ya Mashariki ya Chuo Kikuu cha Chicago. Wazo la uchimbaji huo, ambao ulikuwa uchimbaji mkubwa, lilikuwa kuchukua eneo la Megido, eneo lenye ukubwa mzuri , na kufanya kazi kikamilifu kupitia kilima kizima au " tel ," kama wanavyoitwa,

safu kwa safu. Walifanikiwa kuondoa tabaka nne za juu za kilima lakini hatimaye hilo liliachwa kwa sababu ni kazi kubwa kufanya kitu kama hicho na kitu cha kiwango hicho hakijajaribiwa tangu wakati huo. Lakini hiyo ina maana kwamba uchimbaji wowote karibu utakosa vitu muhimu kwa sababu watakachofanya ni kuchagua sehemu ambapo wanafikiri kwamba labda kulikuwa na lango la jiji hapa au jengo muhimu hapo na watachimba mahali hapo. Wanaweza kuwa sahihi na wanaweza kuwa wamekosea na watakosa vitu.

Yamauchi anasema katika makala yake kwamba hata katika uchimbaji wa gharama kubwa kama Megido, ni aibu kuripoti kwamba maandishi ya kikabari ya hadithi ya Gilgamesh yalipatikana na wachungaji katika uchafu uliotupwa kutoka kwa uchimbaji wa Megido. Unajua ni ya kushangaza sana kwa sababu mbinu za uchimbaji hufanywa kwa uangalifu mkubwa. Jambo ni kwamba, ukipata kibao cha udongo chenye alama za kikabari juu yake, ambacho kimezikwa kwenye matope, ni vigumu sana kutofautisha kibao hicho cha udongo na kipande cha udongo au jiwe. Labda kilichotokea hapo ni kwamba walikuwa wakichimba vitu hivyo na vikakosekana na kuwekwa kwenye rundo, kisha mvua ikanyesha na kuosha baadhi ya matope na uchafu na kisha ungeweza kuona ni nini. Lakini kwa vyovyote vile maandishi muhimu sana, hata katika eneo lililochimbwa kwa uangalifu, yalikosekana na kupatikana kwenye uchafu. Kwa hivyo ni aina hiyo ya hali.

Hazori

John Garstang ambaye alichimba maeneo kadhaa huko Palestina alihitimisha kutokana na kazi yake huko Hazori mnamo 1928 kwamba eneo hilo halikuwa mji muhimu katika karne ya 13 na 14 KK kwa sababu hakupata vyombo vya udongo vya Mycenaean I, ambavyo ni aina fulani ya vyombo vya udongo. Kama vingekuwa vimekaliwa wakati wa karne ya 13 hadi 14 KK, kungekuwa na vyombo vya udongo vya Mycenaean hapo. Kitabu cha Yoshua kinasema, kwamba Waisraeli walipoingia chini ya uongozi wa Yoshua na kwenda kaskazini na kupigana Hazori, waliharibu mji huo. Ulikuwa mji mkuu kaskazini. Ulikaliwa wakati wa Yoshua. Garstang hakupata vyombo

vya udongo vya Mycenaean kwa hivyo alisema haukuwa mji muhimu wakati huo. Mara nyingi hutumia vyombo vya udongo hadi viwango vya sasa na mabaki.

Katika siku za hivi karibuni eneo hilo limechimbwa tena au kuchimbwa zaidi, na Yadin, mtaalamu wa mambo ya kale wa Israeli, amepata sakafu zilizojaa vyungu vya Mycenaean. Kwa hivyo unaona katika kufikia hitimisho mara ya kwanza kwa sababu hakupata kitu kilikuwa kimebatilishwa kwa sababu baadaye iligundulika kuwa kitu kile kile ambacho hakukipata kilikuwapo. Baadaye Yadin alipata vyungu vingi vya Mycenaean. Sasa Hazori ni eneo kubwa sana kuhusu maeneo ya Wakanaani. Kuna mji wa juu na mji wa chini. Mji wa juu una ukubwa wa ekari 30 na mji wa chini una ukubwa wa ekari 175. Unazungumzia eneo la ekari 200, ambalo kuhusu miji ya leo, si jiji kubwa sana, lakini ukitaka kuchimba kitu kama hicho, hiyo ni kazi kubwa. Yadin alifanya kazi na zaidi ya wanaakiolojia 30, alikuwa na wafanyakazi wengi na wafanyakazi mia moja au zaidi. Aliweza kusafisha sehemu moja/400 ya eneo hilo katika misimu minne. Hiyo ni 1/16 ya mia kwa msimu kuanzia 1955-1958 na alipendekeza itachukua miaka 800 ya takriban miezi minne hadi mitano ya kazi, kazi kwa kawaida hufanywa wakati wa kiangazi ili kusafisha eneo lote. Kwa hivyo ni wazi hilo halitafanyika, au kuna uwezekano mkubwa kwamba halitafanyika. Tunga tu aina hiyo ya tatizo kwenye maeneo makubwa. Ukienda Babiloni yenye ukubwa wa ekari 2500 badala ya 200, Ninawi ina ukubwa wa ekari 1850. Kwa hivyo kwa makadirio ya Yadin kwa Hazori itachukua takriban miaka 8000 kuchimba Babiloni kwa njia kamili.

5. Sehemu ndogo tu ya nyenzo na hasa maandishi yaliyotolewa na uchimbaji yamechapishwa.

Tano, "Sehemu Moja Tu ya Vifaa na Hasa Maandishi Yaliyotolewa na Uchimbaji Yamechapishwa." Kwa sababu ya uhaba wa watu walio na mafunzo ya kutafsiri na kutafsiri lugha hizi na kuchapisha, maandishi yaliyoandikwa kwa maandishi ya kikabari katika maandishi na lugha mbalimbali tofauti. Kuna muda mwingi kati ya ugunduzi wa maandishi na uchapishaji wake. Orodha ya wafalme wa Babiloni iliyopatikana miaka ya 1880 na jumba la makumbusho la Uingereza ilichapishwa mwaka wa 1954 kwa hivyo

unatoka 1880 hadi 1954 na ilikuwa takriban miaka 75 kati ya wakati mabaki yalichimbwa na wakati yalichapishwa. Kanuni ya sheria ya Lipit Ishtar ilichimbwa na Chuo Kikuu cha Pennsylvania mwishoni mwa miaka ya 1800 na iliwekwa kwenye rafu kwenye jumba la makumbusho la chuo kikuu huko Philadelphia hadi Francis R. Steel alipotambua umuhimu wa kibao hiki mwaka wa 1947 na kuchapisha kanuni hii ya sheria. Francis R. Steel ni msomi wa kiinjili. Alikuwa msimamizi au msaidizi wa msimamizi katika jumba la makumbusho la chuo kikuu miaka ya 1950 na baadaye ameacha kazi hiyo na nadhani alikuwa mkurugenzi wa misheni za Afrika Kaskazini na nadhani alistaafu hivi karibuni. Lakini alichapisha tafsiri ya msimbo wa Lipit Ishtar lakini ilikuwa imekuwepo katika jumba la makumbusho hapo kwa miaka 60 au 70 kabla hajaingia humo.

Msimamizi wa sasa wa lugha ya Akkadian katika makumbusho ya Chuo Kikuu cha Pennsylvania anasema, isipokuwa makumbusho machache ya magharibi, bado hayajafikia mtiririko wa vitu vya kale. Vyumba vyao vya chini na vyumba vya kuhifadhia vitu vimejaa hazina ambazo hazijagunduliwa katika uwanja wa Assyriology, bila shaka, tunategemea karibu kabisa makusanyo yaliyopo ya vidonge vya kikabari badala ya uchimbaji mpya. Tumechukua asilimia ndogo sana ya mamia ya maelfu ya vidonge katika makumbusho kiasi kwamba uvumbuzi mpya ni wa kawaida katika mkusanyiko wa vidonge, ukubwa wa kile kilichopo katika makumbusho ya chuo kikuu. Kila droo inashangaza, tatizo pekee tulilonaldo ni droo gani ya kufungua. Kuna kumbukumbu kubwa ya nyenzo. Kutokana na ukosefu wa ufadhili na ukosefu wa utaalamu wa watu wanaofanya kazi na nyenzo hizo, kuna kiasi kikubwa tu ambacho hakijaangaliwa hata kama kimechimbwa .

Samuel Kramer alikuwa Profesa wa Sumeriolojia katika Chuo Kikuu cha Pennsylvania anakadiria kwamba karibu asilimia kumi ya takriban maandishi 500,000 ya kikabari ambayo yamechimbwa yamewahi kuchapishwa. Huko Mari, jiji huko Mesopotamia karibu na Babeli, maandishi 25,000 yaligunduliwa, na ni 2,800 pekee yaliyochapishwa. Kati ya mabamba yaliyopatikana Eshnuna kati ya 1930 na 1936 mengi hayajachapishwa. Sheria za Eshnuna zimechapishwa lakini maandishi mengi

hayajachapishwa. Leonard Woolley alichimba huko Uru, Uru wa Wakaldayo kusini mwa Mesopotamia katika miaka ya 1930. Uchapishaji bado haujakamilika na bado unaendelea. Kwa hivyo tunapaswa kukumbuka kwamba ni sehemu tu ya nyenzo na haswa maandishi yaliyotolewa na uchimbaji yamechapishwa.

Mizunguko ya Ushahidi ya Yamauchi

Yamauchi anachora mchoro wa hali hii kwa njia hii. Anazungumza katika kile anachokiita duara za ushahidi. Anaigawanya katika duara tatu za ushahidi. Una maandishi ya kibiblia au ungekuwa na nyenzo za kifasihi ikiwa huzungumzii maandishi ya kibiblia, unaweza kuwa unazungumzia maandishi mengine ya fasihi ya kitambo. Kisha una mabaki ya fasihi na mabaki ya nyenzo. Matokeo ya akiolojia kimsingi ni ya aina mbili mabaki ya nyenzo ambayo ni majengo, makaburi, vyombo vya udongo, sanamu, vitu vya aina hiyo na mabaki ya fasihi ambayo yangukuwa maandishi kwenye aina mbalimbali za vifaa, hati za kisheria, barua, historia ya mahakama, mashairi, aina zote za mabaki ya fasihi. Baadhi ya michanganyiko inayowezekana, unaweza kuwa na nyenzo ambayo kwa sehemu kubwa ni kile utakachopata katika maandishi ya kibiblia ambacho hakiguswi na mabaki ya fasihi au nyenzo, na unaweza kuwa na mabaki ya nyenzo au mabaki ya fasihi ambayo hayana uthibitisho wa nje kutoka kwa moja ya duara zingine za ushahidi. Kisha unaweza kuwa na mwingiliano kati ya mabaki ya nyenzo na maandishi ya kibiblia. Baadhi ya marejeleo ya ukuta au jiji au chochote kile. Unaipata katika mabaki ya nyenzo na maandishi ya kibiblia. Vivyo hivyo kwa mabaki ya fasihi, unaweza kupata aina fulani ya kitu cha ziada kilichoandikwa kibiblia kinachothibitisha kitu kilicho katika maandishi ya kibiblia, labda kutoka kwa mfalme wa Ashuru ambaye alisema alichukua kodi kutoka kwa mfalme wa Israeli na maandishi ya kibiblia yanasema kitu kile kile. Ambapo utapata maandishi ya fasihi, nyenzo na kibiblia yakiingiliana ni nadra sana. Sasa hizo hazivutiwi na wazo la aina yoyote ya asilimia halisi lakini nadhani dhana hiyo ni muhimu, na hasa jambo ambalo ni muhimu ambalo hutarajii kuingiliana na nyenzo nyingi kwa sababu ya asili ya ushahidi unaoshughulika nao. Kwa hivyo ili kurudi mahali tulipoanza kwa asili ya taaluma

yenyewe tutakuwa na sehemu tu ya sehemu ya sehemu ya sehemu ya ushahidi unaowezekana ambao tungependa kuwa nao.

1. Dario Mmedi – Sio Utaratibu Halali Kudhania kwamba Taarifa ya Kibiblia Inashukiwa Ikiwa Haipati Uthibitisho katika Matokeo ya Akiolojia

Kwa kuzingatia hilo, hakika si utaratibu halali kudhani kwamba kauli ya kibiblia inashukiwa ikiwa haipati uthibitisho katika matokeo ya akiolojia. Hatupaswi kutarajia uthibitisho kwa kila kitu, kwa kweli hatupaswi kutarajia uthibitisho. Mfano wa aina hii ya kitu ambacho hurejelewa mara nyingi ni kwamba katika kitabu cha Danieli unamrejelea Dario Mmedi. Hakuna uthibitisho wa ziada wa kibiblia wa Dario Mmedi. Hitimisho la wasomi wengi wakosoaji ni kwamba yeyote aliyeandika kitabu cha Danieli hakujuua historia yake na kwamba si sahihi na kwamba Dario Mmedi hakuwahi kuwepo. Sasa Dario Mmedi alikuwa nani hasa ? walipata mapendekezo kadhaa, baadhi wakipendekeza kwamba ni jina lingine la Koreshi, wengine wanafikiri kwamba alikuwa gavana ambaye Koreshi alimteua. Kuna mapendekezo mbalimbali kwa hilo lakini unaona kanuni inayohusika ni kwamba kwa sababu tu hatuna uthibitisho wa ziada wa kibiblia wa kuwepo kwa Dario Mmedi si sababu ya kuhitimisha kwamba Dario Mmedi hakuwepo. Yamauchi anasema kwamba kama tungelazimika kutegemea ushahidi wa maandishi ili kuthibitisha ukweli wa kihistoria wa Pontio Pilato tungelazimika kusubiri hadi 1961 wakati hati za kwanza za maandishi kumhusu ziligunduliwa huko Kaisaria. Kwa hivyo hatuwezi kuruka hadi hitimisho bila uthibitisho taarifa ya kibiblia inatiliwa shaka. Uthibitisho wa kwanza wa maandishi wa Herode Mkuu uligunduliwa mnamo 1963-65. Maswali yoyote kuhusu "ushahidi wa akiolojia wa umuhimu ni vipande vipande sana." Unaona matokeo ya hilo.

2. Tafsiri ya Ushahidi wa Akiolojia katika Visa Vingi Ni ya Kujaribu Tu

Pili, "tafsiri ya ushahidi wa akiolojia katika visa vingi ni ya kukisia tu." Sasa nadhani hiyo ni kanuni nyingine muhimu sana kwa sababu mara nyingi ni kweli kwamba tafsiri ya ushahidi wa akiolojia inaweza kurekebisha au kutafsiriwa upya kwa

kuzingatia ushahidi wa ziada. Hiyo ina maana kwamba kwa tafsiri ya ushahidi wa akiolojia lazima uwe mwangalifu sana. Ni eneo ambalo tahadhari ni muhimu sana na nadhani hilo linatumika katika eneo hilo kuhusiana na kile ambacho wakosoaji fulani wamedai kinaonyesha Biblia kuwa si sahihi au haitegemewi kihistoria kutokana na ushahidi wa akiolojia, pamoja na mambo ambayo wasomi wahafidhina wametumia kusema yanathibitisha usahihi wa Maandiko. Nadhani jambo la kukumbuka hapa ni kwamba aina tofauti za ushahidi wa akiolojia zinapaswa kusomwa kwa viwango tofauti vya uhakika kuhusu tafsiri yao. Kuna aina tofauti za ushahidi na tafsiri za ushahidi kulingana na aina ya ushahidi. Inaweza kuanzia ya kutiliwa shaka, hadi inayowezekana, hadi inayowezekana, hadi fulani, wigo mzima, kulingana na aina ya ushahidi. Sasa baadhi ya mambo yanaweza kuwa wazi kabisa. Unaweza kupata taarifa iliyoandikwa ambayo haiachi tafsiri nyingi sana kwani iko wazi kabisa inachosema. Lakini unaweza kufukua jengo au muundo fulani na usiwe na uhakika ni nini. Wakati hakuna kilichoandikwa hujui hasa tarehe yake ni nini, hujui hasa ni nani aliyeijenga, hujui hasa kusudi la kitu hicho lilikuwa nini, lazima uwe mwangalifu kuhusu tafsiri ya aina hiyo ya nyenzo.

Mfano kutoka 1 Wafalme 9:15, 19 – Mabanda/Ghala za Sulemani

Sasa ili kuonyesha hilo katika 1 Wafalme 9:15 na 19 tunasoma simulizi la kazi ya kulazimishwa. 1 Wafalme 9:15, Mfalme Sulemani alijiandikisha kujenga hekalu la Bwana, jumba lake mwenyewe, matuta, ukuta wa Yerusalemu na Hazori, Megido na Gezeri. Mstari wa 19, unasoma alijenga sehemu hizi mbalimbali na kisha pamoja na miji yake yote ya ghala na miji ya magari yake ya vita na farasi. Chochote alichotaka kujenga huko Yerusalemu na Lebanoni na katika nchi yote aliyotawala. Katika sura ya 10 mstari wa 26, unasoma “Sulemani alikusanya magari na farasi. Alikuwa na magari 1,400 na farasi 12,000, ambao aliwaweka katika miji ya magari na pia pamoja naye Yerusalemu. Mfalme akafanya fedha kuwa nyingi huko Yerusalemu kama mawe, mierezi ikawa mingi kama mikuyu katika vilima, farasi wa Sulemani waliagizwa kutoka Misri na kutoka Que. Wafanyabiashara wa kifalme waliwanunua kutoka Que, waliuza

magari kutoka Misri kwa shekeli 600 za fedha na farasi mmoja kwa 150. Waliwauza kwa wafalme wote wa Wahiti na Washami. Sasa tunachokiona kutoka kwa maandishi hayo ni kwamba Sulemani alifanya biashara ya farasi na magari. Anaonekana kuwa mpatanishi katika biashara hiyo. Na akajenga jeshi lake mwenyewe kwa magari na farasi.

Megido ilikuwa mojawapo ya maeneo yake muhimu ya ujenzi. Ulisoma hilo katika 1 Wafalme 9:15. Megido pia, kama tulivyokwisha kuona, ilikuwa mojawapo ya maeneo ambayo yamechimbwa kwa uangalifu na Chuo Kikuu cha Chicago, Taasisi ya Mashariki. Uchimbaji huo ulianza mwaka wa 1925, kwa wazo la kuweza kufanya kazi kupitia kilima kizima au tel , kama nilivyosema dakika chache zilizopita.

Walichogundua ni kwamba katika safu ya kwanza kulikuwa na magofu kutoka wakati wa falme za Uajemi na Babeli. Hiyo iko juu, yapata karne ya sita KK. Safu ya pili ilikuwa na ushahidi wa utawala wa Ashuru, ambao ungekuwa wapata karne ya nane. Na kisha safu ya tatu na nne zilikuwa kipindi cha Israeli kabla ya utawala wa Ashuru wa Ufalme wa Kaskazini. Baada ya miaka kadhaa ya kuchimba, walifikia kile walichohitimisha kuwa ni wakati wa Sulemani katika kipindi hicho cha Israeli. Katika safu hiyo, walipata mabaki ya majengo ya ajabu, ambayo sifa yake ya kipekee ilikuwa safu za nguzo za mawe. Labda umeona picha za hii katika vitabu vyovyote vya akiolojia vya Biblia, safu hizi za nguzo za mawe zenye mashimo ndani yake karibu na sehemu ya juu ya nguzo. Mkurugenzi wa uchimbaji alifikia hitimisho kwamba majengo hayo yalikuwa mazizi na kwamba nguzo zilikuwa nguzo za kufunga kwa farasi, ambazo wakati huo huo zilitumika kwa ajili ya nguzo za paa. Mashimo yalikuwa mashimo ambayo farasi wangeweza kufungwa kwenye nguzo hizo na wakati huo huo zilitumika kama nguzo za paa. Sasa hiyo mara nyingi hujulikana kama mazizi ya Sulemani huko Megido, utaipata katika karibu kitabu chochote cha akiolojia. Inasemekana ilitibitisha miji ya magari ya Sulemani iliyorekodiwa katika 1 Wafalme 9:19, biashara ya Sulemani katika magari ya farasi na farasi, katika 1 Wafalme 10:26-29, na operesheni ya ujenzi ya Sulemani huko Megido katika 1 Wafalme 9:15. Sasa jambo la kuvutia ni kwamba leo nadharia nzima inatiliwa shaka kwa sababu ya tafsiri mpya ya ushahidi unaohojiwa.

Mnamo 1970, James Pritchard aliandika makala "Uhakiki imara wa Megido katika akiolojia ya Mashariki ya Karibu ya karne ya 20." Yeye miongoni mwa watu wengine wamepitia ushahidi na wameacha hitimisho la awali kwa msingi wa utafiti zaidi na ushahidi kamili zaidi. Sababu ya mabadiliko hayo ilikuwa mambo kadhaa, ya kwanza ambayo yalikuwa tarehe ya kiwango husika kwa sababu mbalimbali ambazo zinakuwa za kiufundi sana. Pritchard na wengine walihisi kwamba kiwango husika kilikuwa cha wakati wa Ahabu na si wakati wa Sulemani. Kwa hivyo huzungumzii hata kuhusu wakati wa Sulemani. Unaona unaingia katika eneo hili la tafsiri ya ushahidi, ni vigumu. Kisha kwa kuongeza Pritchard alipendekeza kwamba majengo hayo hayakuwa mazizi kwa msingi wa majengo kama hayo yaliyopatikana katika maeneo mengine. Alihitimisha kwamba yalikuwa nyumba za kuhifadhia au kambi. Mashimo hayakuwa na uhusiano wowote na nguzo za kufunga. Ilihusiana na usaidizi wa kimuundo wa sehemu ya juu ya jengo. Kwa hivyo nadhani hiyo ni mfano mmoja wa kwa nini unapaswa kuwa mwangalifu katika tafsiri ya data ya akiolojia .

Katika makala nyingine Pritchard anasema, makala ya pili ya Pritchard, "Utamaduni na Historia katika Biblia na Usomi wa Kisasa," kurasa 313 hadi 324, kwenye ukurasa wa 315 wa makala hiyo Pritchard anasema, "Ni nadra sana kama hukumu za kihistoria hutoka ardhini. Kwa kawaida huchukuliwa na wanaakiolojia kutokana na ushahidi ulioonekana. Vitu vinavyoonekana kama vyungu, kuta, sakafu, n.k. huchukua maana ya historia tu kwani muktadha ambao hupatikana unaweza kudhibitiwa, kutambuliwa, na kuhusishwa na miktadha mingine na mchimbaji na mwenzake. Mchakato huu wa tafsiri unahusisha maoni, akili ya kawaida, na mantiki. Ili kukumbuka vigezo hivi vya kibinadamu, vipengele vya mlinganyo wowote wa akiolojia ni kujilinda dhidi ya ubabe usio na msingi." Kwa maneno mengine, anachosema ni kwamba majibu haya ya maswali haya ya kihistoria hayatoki ardhini. Wanaakiolojia wanapaswa kufanya kazi na nyenzo na wanapaswa kufanya hukumu, maoni yao yanatumika, na kuna hitimisho nyingi za majaribio zinazotolewa na lazima uwe mwangalifu katika kutumia hitimisho hizo.

Migodi ya Shaba ya Sulemani

Kuna mfano mwingine wa mabadiliko, katika tafsiri ya ugunduzi unaojulikana sana wa akiolojia kuhusiana na uthibitisho wa nyenzo za kibiblia. Huu unahusiana na ugunduzi wa kile kinachojulikana kama migodi ya ushirika ya Sulemani na tanuru za kuyeyusha. Mwishoni mwa miaka ya 1930, Nelson Glueck alichunguza eneo la kusini mwa Bahari ya Chumvi karibu na Eziongeber . Eziongeber iko kwenye pwani ya mkono wa kaskazini wa Bahari ya Shamu karibu na miji ya Aqabah au Elat . Alichogundua hapo ni kwamba kulikuwa na mishipa mingi ya madini ya shaba na chuma katika eneo hilo. Aligundua kwamba madini hayo yalichimbwa wakati wa Sulemani na hata baadaye. Alipata mabaki ya ukungu za shaba, matope ya shaba, kuzunguka eneo hilo karibu na Eziongeber . Glueck alitarajia kupata magofu huko ya bandari ya Sulemani. Ukiangalia 1 Wafalme 9:26 unasoma Mfalme Sulemani alijenga meli huko Eziongeber ambayo iko karibu na Elathi kwenye ufuo wa Bahari ya Shamu. Hiram wa Lebanoni aliwatuma watu wake, mabaharia, baharini kuhudumu katika meli pamoja na Sulemani. Alikuwa akitafuta aina fulani ya ushahidi wa jeshi la wanamaji ambalo Sulemani alikuwa ameanzisha huko Eziongeber . Hakuupata. Lakini alipata kile alichofikiri ni tanuru ya kuyeyusha au kiwanda cha kusafisha. Ingawa hakupata ushahidi wa bandari huko, ni busara kuhitimisha kwamba Sulemani alihusika katika kuyeyusha shaba na labda alikuwa akitumia kuyeyusha shaba katika biashara yake kwa ajili ya kurudisha vitu na kisha kuvipeleka kuvuka jangwa hadi Yerusalemu lakini tutazungumzia baadhi ya hayo baadaye. Lakini kile alichofikiri ni tanuru ya kuyeyusha inaonekana kuwa kitu kingine pia. Tafsiri mpya ya ushahidi. Lakini tutazingatia maelezo zaidi ya hilo kesho. Imenukuliwa na: Jordan Alexandra, Jeff Brown, Connor Graff, Jimmy Newell na

Ian Kenechte , mhariri wa kikundi Ted Hildebrandt

Imehaririwa vibaya na Ted Hildebrandt

Hariri ya mwisho na Rachel Ashely

Imesimuliwa tena na Ted Hildebrandt

